

CONVERSA

JOAN GIL

GUARDA EMBLEMÀTIC
DEL PARC NACIONAL
D'AIGÜESTORTES
I ESTANY DE SANT
MAURICI

PRIMERS RELLEUS

MARIA BARBAL

REPORTATGE

TRANSHUMÀNCIA
A LA VALL D'ÀSSUA

RETRAT DE FAMÍLIA

ELS GORDÓ PÉREZ,
DE LA POBLA
DE SEGUR
RAMADERS I
CARNISSERS DE
LLARGA TRAJECTÒRIA

PERFILS

MONTSERRAT
LLADÓS
AQUILINO UBEIRA
TERESA PERUCHO

PATRIMONI

PATRIMONI
PASTORIL A LA
VALL DE BOÍ
A LA RECERCA
DEL TAMARRO
EL GATILLOP

INDRET

GERRI DE LA SAL

A PEU

EL TUC DE PARROS
DES DEL PLAN
DE BERET

DOSSIER

L'AIGUA

I LES CENTRALS ELÈCTRIQUES

49 PÀGINES QUE ABORDEN UN DELS FENÒMENS
QUE HA CANVIAT MÉS LA FESOMIA I EL PAISATGE
HUMÀ DELS PALLARS, LA RIBAGORÇA I L'ARAN:

L'ECLOSIÓ DE LA INDÚSTRIA
HIDROELÈCTRICA.

PARLEM DE LA
CONSTRUCCIÓ DE
CENTRALS I PANTANS,
DE L'IMPACTE QUE
VATENIR EN AQUESTES
COMARQUES I DE LA GENT QUE
HO VA FER POSSIBLE,
TANT IDEANT-HO
I BUSCANT LA
MANERA DE FER-
HO POSSIBLE, COM
CONSTRUINT-HO
AMB LES SEVES
PRÒPIES MANS

PVP 12€

ECOMUSEU
VALLS D'ÀNEU

WWW.ECOMUSEU.COM

DIRECCIÓ >

Guillem Lluch Torres
guillem@grupgavarres.cat

COORDINACIÓ DE CONTINGUTS >

Jordi Nierga
garonanogueres@grupgavarres.cat

DIRECCIÓ D'ART I MAQUETACIÓ >

Jon Gieré
Gerard Arderius
garonanogueres@grupgavarres.cat

COL·LABORACIONS >

Alba Alegret escales
Òscar Alemany
Claudio Aventin-Boya
Maria Barbal
Meritxell Bellera Francès
Martí Boneta Carrera
Núria Castells
Arcadi Castelló Cadena
Jordi Castelló Carretero
Josep Clara
Sílvia Coll Vila
Carme Escales
Jofre Figueras Doy
Lorena Farràs
Sisco Farràs
Lorena Farràs Pérez
Manel Figuera
Joana Franch
Laura Fuses Navarra
Ermengol Gassiot Ballbè
Tomàs García Espot
Manel Gimeno
Miquel Gordó Pérez
David Gràcia González
Roger Gras
Xavier Gutiérrez Riu
Feliu Izard
Eva Lluvích
Marta Lluvích
Gorka Martínez Llorca
Xavier Mateu
Manu Moga Rella
Eva Perisé
Jordi Però Enjaume
Àngel del Pozo
Ferran Rella
Oriol Riart
Lara Ribas
Francesc Rodríguez
Ignasi Ros Fontana
Pau Rovira
Albert Selles
Eva Serra
Jordi Solà Mas
Jordi Sùils Subirà
Xavier Tarraubella Mirabet
Felipe Valladares

EDICIÓ DE TEXTOS >

Roser Bech Padrosa

IMPRESSIÓ > Rotimpres

DISTRIBUCIÓ >

Grup Gavarres (972 46 29 29)
gestió@grupgavarres.cat

ISSN > 2696-8479

eg

EDITORIAL GAVARRES
Germà Agustí, 1
17244 Cassà de la Selva
Telèfon 972 46 29 29
www.grupgavarres.cat

DIRECCIÓ EDITORIAL >

Àngel Madrià
angel@grupgavarres.cat

COMUNICACIÓ >

Jordi Nierga
comunicacio@grupgavarres.cat

ADMINISTRACIÓ >

Sònia Renau i Lia Pou
gestio@grupgavarres.cat

SUBSCRIPCIONS >

subscripcions@grupgavarres.cat

PUBLICACIÓ ASSOCIADA A >

appec
editors de revistes i digitals

> Premi Nacional de Comunicació
de Proximitat 2023

Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol
de Drets Reprogràfics) si necessiteu
reproduir algun fragment d'aquesta obra,
o si desitgeu utilitzar-la per elaborar
resums de premsa (www.cedro.org;
91 702 19 70 / 93 272 04 47).

FOTO DE PORTADA
REALITZADA AMB
OBJECTES CEDITS PEL
MUSEU HIDROELÈCTRIC
DE CAPDELLA. AUTOR:
JORDI PERÓ ENJAUME.

SUMARI

4-5 PRIMERS RELLEUS

D'on ets?

MARIA BARBAL (TEXT) // ÀNGEL DEL POZO (IL·LUSTRACIÓ)

6-12 ACTUALITAT

REPORTATGE / ENTITAT / ENTREVISTA / PUBLICACIONS

14-19 CONVERSA

Joan Gil

GUILLEM LLUCH TORRES (TEXT) // ROGER GRAS (FOTOGRAFIA)

20-24 RETRAT DE FAMÍLIA

Els Gordó Pérez de la Pobla de Segur

ALBA ALEGRET ESCALES (TEXT) // JORDI PERÓ ENJAUME (FOTOGRAFIA)

26-31 PERFILS

Montserrat Lladós

CARME ESCALES (TEXT) // FELIPE VALLADARES (FOTOGRAFIA)

Aquilino Ubeira

MANU MOGA REL·LA (TEXT) // GORKA MARTÍNEZ (FOTOGRAFIA)

Teresa Perucho

TOMÀS GARCIA ESPOT (TEXT I FOTOGRAFIA)

33-83 DOSSIER

L'aigua i les centrals elèctriques

GUILLEM LLUCH TORRES (COORDINACIÓ)

87-105 PATRIMONI

ARQUEOLOGIA / ETNOLOGIA / PALEONTOLOGIA / HISTÒRIA
GASTRONOMIA / FAUNA / FLORA

106-109 INDRET

Gerri de la Sal

CARME ESCALES (TEXT) // FELIPE VALLADARES (FOTOGRAFIA)

110-111 A PEU

El tuc de Parros des del Plan de Beret

MANEL FIGUERA (TEXT I FOTOGRAFIA)

conversa

AMB UN GUARDA EMBLEMÀTIC D'AIGÜESTORTES > EL JOAN GIL, A QUI TOTHOM CONEIX COM A JUANITO, VA NÉIXER EL 20 DE JULIOL DE 1940 A CASA SASTRE DE BOÍ, LA CASA MÉS PETITA DEL POBLE. FILL DE FAMÍLIA HUMIL, HA TREBALLAT DE PASTOR, FENT FEINES AL BOSC I D'OPERARI A ENHER EN L'ÈPOCA DE L'AUGE HIDROELÈCTRIC, ENTRE ALTRES COSES. EL MOTIU PEL QUAL MOLTA GENT EL CONEIX, PERÒ, ÉS QUE DURANT PROP DE 40 ANYS VA SER GUARDA DEL PARC NACIONAL D'AIGÜESTORTES I ESTANY DE SANT MAURICI, UNA TASCA QUE LI VA VALER FINS I TOT UN RECONeixEMENT ESTATAL, QUE VA ANAR A RECOLLIR A MADRID DE MANS DE LA MINISTRA TOCINO. VA COMENÇAR TREBALLANT-HI SOL I HA ESTAT TESTIMONI EXCEPCIONAL DE COM HAN EVOLUCIONAT EL PARC I LA VALL DE BOÍ.

GUILLEM LLUCH TORRES > TEXT
ROGER GRAS > FOTOGRAFIA

Joan Gil

Haver tingut l'ocasió de conversar llargament amb Juanito fa uns anys, en el marc de l'elaboració del llibre *Mirades al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici*, dona a aquest entrevistador cert avantatge. Conèixer la seva trajectòria i algunes de les moltes anècdotes que ha viscut al llarg de la vida ajuden a conduir la conversa per no deixar-se res al tinter. Quan concertem l'entrevista, Juanito ja ens avisa que, a ell, aquestes coses no li agraden «*guaire*», però accepta que l'anem a veure. Acabem conversant mitja tarda al menjador de la casa que es van fer amb la seva dona, la Mari Carmen, ja fa uns quants anys, situada als peus de Sant Joan de Boí, amb Erill la Vall fitant-nos des de l'altra banda del Noguera de Tor.

—De què vivíeu, a casa Sastre?

—«El pare era pastor i la mare treballava per les cases. Tots dos ja eren fills d'aquí, de Boí mateix. El pare *tenia* algun cap de

bestiar, però sobretot treballava per als altres. Cobrava al cap de l'any, així que anàvem a comprar i ens fiaven fins que cobrava i anava a pagar. Això quan jo el vaig conèixer perquè, abans que nasqués jo, havia treballat a França.»

—Éreu molts germans?

—«Vam ser cinc germans, jo el petit. A un, el van matar a la guerra, a la batalla de l'Ebre, i penso que està enterrat a Llardecans, i un altre va morir l'any de la grip, però no els vaig conèixer. També tenia dues germanes, amb qui em portava vint anys.»

—Com recordeu la vall de la vostra infància?

—«El poc que recordo era misèria pura. Anàvem a buscar el pa de racionament i menjàvem el que hi *era*, però poca cosa. Els que tenien bestiar mataven *tocino*, tenien conills i galli-

GUILLEM LLUCH TORRES. Barcelona, 1986. Periodista
ROGER GRAS. Barcelona, 1985. Fotògraf

retrat de família

ELS GORDÓ PÉREZ DE LA POBLA DE SEGUR > FA MÉS DE 100 ANYS QUE EL MIQUEL GORDÓ VA DECIDIR OBRIR LA PRIMERA CARNISSERIA DEL PALLARS SENSE IMAGINAR-SE QUE, GAIREBÉ UN SEGLE DESPRÉS, ELS SEUS BESNETS LA CONVERTIRIEN EN LA PIONERA DE VENDA DE CARN ECOLÒGICA PER INTERNET. ELS GORDÓ SÓN AL CAPDAVANT D'UN NEGOCI QUE HA APOSTAT PER UN PRODUCTE CARNI DE QUALITAT I, SOBRETOT, DEL TERRITORI, COSA QUE ELS HA CONVERTIT EN UN REFERENT DE LA INDÚSTRIA CÀRNIA PALLARESA.

ALBA ALEGRET ESCALES > TEXT

JORDI PERÓ ENJAUME > FOTOGRAFIA

Cal Tomàs, qualitat càrnia centenària

Ens trobem un dimarts a la tarda a la fonda Can Fasèrsia amb el Miquel Gordó, qui porta el mateix nom i cognom del fundador del que avui coneixem com a Cal Tomàs. Trobar una estoneta per parlar amb ell no ha estat fàcil, a Cal Tomàs sempre hi ha feina a fer. Ens rep el mateix dia que a la fonda hi tornen a oferir dinars i sopars i ens diu, content, que aquest és el «petit restaurant» de Cal Tomàs, l'espai on poder tancar el cercle amb els productes que fan a casa: embotits i carn amb el segell de qualitat de 100 anys d'experiència.

La primera carnisseria comarcal. Va ser a principis del segle XX quan Miquel Gordó, el besavi, que era trac-

tant de fusta i de bestiar, en un viatge a França, va descobrir les carnisseries. Uns establiments on es venia carn de vaca, vedella i bou al detall, pràctica que als Pallars encara no existia, ja que fins ben entrat el segle XX l'economia de les dues comarques estava basada, essencialment, en l'autoconsum i la majoria de les cases produïa gairebé tot allò que necessitava per subsistir. A més, en aquella època la carn que es consumia, principalment, era de corder i de porc, perquè les vaques acostumaven a ser de llet i els bous es feien servir per treballar la terra.

Així doncs, el Miquel, l'any, 1913 va decidir muntar la primera carnisseria pallaresa al Pont de Claverol, negoci que portava conjuntament amb la seva

dona Gertrudis. «Era un moment en què no hi havia escorxadors i els animals o bé els sacrificaven ells o els ho feia algun veí», explica el Miquel besnet. A poc a poc, el negoci va anar agafant embranzida i, de fet, va acabar sent l'única font d'ingressos de la família, ja que el Miquel va deixar el negoci de la fusta a causa de la Guerra Civil.

Amb la segona generació van arribar nous canvis. El Tomàs Gordó era un home emprenedor, ens explica el Miquel, que va decidir fer de tractant d'animals i, alhora, va agafar la cantina del campament de Mascarell amb dos socis més. El Tomàs va veure en les sobres de menjar de la cantina una oportunitat de negoci i va decidir muntar una granja de porcs i també una petita

ALBA ALEGRET ESCALES. La Poble de Segur, 1990. Periodista
JORDI PERÓ ENJAUME. Tremp, 1967. Fotògraf

empresa d'embotits a la Raval. I va ser així com Cal Tomàs va engegar la que va ser la primera granja de porcs de la zona, cosa que els va convertir en productors del porc que venien al taulell de casa. El Tomàs va fer també un altre canvi i va decidir, juntament amb la seva dona Sofia, portar la carnisseria cap a la Pobla de Segur, concretament a la plaça de l'Arbre. El Tomàs, però, va morir jove i, com a conseqüència,

la família es va quedar només amb la venda al detall de la carnisseria i la producció d'embotits i girella, un negoci que ja s'havia consolidat a les nostres contrades.

L'inici de la indústria càrnia. És amb el Tomàs fill i el seu germà que va arribar la granja de vaques i vedells, així com les ovelles, tot i que aquestes últimes només per un període curt de

temps. Va ser als inicis dels anys vuitanta quan a Cal Tomàs van posar en marxa la producció de carn de vedella amb un ramat de vaques mare per poder abastir el taulell de la carnisseria. Més endavant, el Tomàs, inquiet com el seu pare, va decidir muntar una altra empresa, aquesta només d'embotits, amb un objectiu clar: fer embotits sense productes químics que n'asseguessin la curació, una pràctica molt

La família Gordó Pérez en un camp rodejats del bestiar // FOTO: Joan Pujol Creus.

DOSSIER

L'AIGUA I LES CENTRALS ELÈCTRIQUES

GUILLEM LLUCH TORRES > COORDINACIÓ
AMB EL SUPORT D'ARCADI CASTILLÓ, SISCO FARRÀS I EVA PERISÉ

L'aigua que fa llum	34	GUILLEM LLUCH TORRES [Barcelona, 1986. Periodista]
De la farina a l'electricitat	36	DAVID GRÀCIA GONZÁLEZ [Terrassa, 1971. Educador ambiental, historiador i escriptor]
Fustaires a Bonabé	39	IGNASI ROS FONTANA [Lleida, 1969. Historiador]
Del carbó a la hidroelectricitat	40	ARCADI CASTILLÓ CADENA [Trem, 1957. Geògraf] XAVIER MATEU LLEVADOT [Barcelona, 1955. Geògraf]
I el Jussà començà a il·luminar	44	XAVIER TARRAUBELLA MIRABET [Trem, 1960. Arxiver i historiador]
La ventada de Sant Fèlix	48	SISCO FARRÀS [Salàs de Pallars, 1953. Professor d'Història i col·leccionista]
Una Conca a mig regar	50	LORENA FARRÀS PÉREZ [Isona, 1984. Periodista]
PERFIL > Anna Menal	53	SÍLVIA COLL VILA [La Central de Capdella, 1976. Traductora i comunicadora]
A escola, també a la central	54	MARTÍ BONETA CARRERA [Aguiró, 1963. Historiador.]
Agafa un duro i ves a Trem	56	JOANA FRANCH ESPLANDIU [Trem, 1976. Historiadora]
La modernitat, en tren Renard	58	LORENA FARRÀS PÉREZ FELIU IZARD GAVARRÓ [Sabadell, 1946. Pèrit Agrícola]
Centrals sota les bombes	60	MANEL GIMENO [La Pobra de Segur, 1951. Historiador local]
De la força del riu a la del relat	62	LAURA FUSES NAVARRA [Trem, 1973. Bibliotecària]
Carbó, ciment i aigua	63	JORDI SUÏLS SUBIRÀ [El Pont de Suert, 1968. Doctor en Filologia Catalana]
L'Enher i el 'nou' Pont de Suert	66	ÒSCAR ALEMÁN MILÁN [Vilassar de Dalt, 1977. Geògraf i guia d'alta muntanya]
E arribèc era lum	68	CLAUDIO AVENTÍN-BOYA [Les, 1970. Guia patrimonial i llicenciat en Geografia i Història]
L'home de les centrals	70	MANU MOGA REL·LA [Vielha, 1985. Periodista]
La Catalana a la Vall d'Àneu	72	IGNASI ROS FONTANA
Cavernes amb un gran potencial	74	LARA RIBAS [Barcelona, 1993. Periodista]
PERFIL > Fermín Trujillo	77	LARA RIBAS
Els que ho van fer possible	78	JORDI SOLÀ MAS [Badalona, 1957. Historiador i antropòleg] ARCADI CASTILLÓ CADENA
Energia que esdevé patrimoni	80	MERITXELL BELLERA FRANCÈS [Trem, 1987. Periodista i humanista]
PERFIL > Antonio Cases	83	MERITXELL BELLERA FRANCÈS

L'aigua que fa llum

Guillem Lluch Torres > TEXT

Dir que l'aigua és vida és tan evident que gairebé resulta tòpic referir-se en aquests termes al líquid element. A les comarques regades per la Garona i les Nogueres, però, el concepte 'vida' adquireix un significat molt més ampli, i és que l'aigua, a banda d'alimentar conreus i sadollar bèsties i humans, ha estat la causant d'un dels majors canvis que ha viscut mai aquest territori, fruit de l'aprofitament hidroelèctric que se n'ha fet.

El seu origen es troba en els molins fariners que, als Pallars, van donar pas a les primeres centrals hidroelèctriques, petites i impulsades per privats. Ho recull el David Gràcia en l'article que obre aquest dossier i que complementa l'Ignasi Ros amb una peça on parla del gran esdeveniment industrial del Pallars previ a les hidroelèctriques. Va ser protagonitzat per una empresa fustaire francesa que va aprofitar la força de la Noguera Pallaresa per generar electricitat i moure troncs a Bonabé.

Feta aquesta prèvia, i per abordar l'origen de l'auge hidroelèctric, hem demanat a l'Arcadi Castelló i al Xavier Mateu que expliquin en quin context es van impulsar aquestes primeres grans centrals a l'Alt Pirineu. El Xavier Tarraubella ha complementat aquesta tasca de context amb un segon article, on

entra ja a explicar la construcció de les primeres grans centrals, totes al Pallars Jussà, i fa una pinzellada dels principals impactes que això va tenir al territori.

Un dels efectes més evidents de la construcció del pantà de Sant Antoni va ser la inundació de grans superfícies cultivables. Riegos y fuerzas del Ebro es va comprometre a compensar-ho amb uns nous canals de reg, però a Salàs de Pallars, la qüestió va derivar en alguns actes de rebel·lia, tal com explica el Sisco Farràs. D'aquell famós reg també en parla la Lorena Farràs en un altre article, titulat 'Una Conca a mig regar'. Un titular que ja dona pistes de com va anar la cosa.

L'impacte social que va comportar la construcció d'aquestes primeres grans centrals va ser profund i va repercutir en molts àmbits. Un d'aquests va ser l'educatiu, especialment a la Vall Fosca, on es va crear una escola vinculada a la central, tal com relata el Martí Boneta. L'altre va ser en l'àmbit de l'oci, per dir-ne d'alguna manera, i és que, segons recull la Joana Franch, s'ha comptabilitzat que entre 1913 i 1936 hi va haver 21 locals de prostitució entre Tremp, Talarn i la Pobla de Segur.

Un altre àmbit on aquest fenomen va impactar va ser en el de les infraestructures i els mitjans de transport. Tal com

Bombetes antigues.
FOTO: Jordi Però Enjaume.

expliquen la Lorena Farràs i el Feliu Izard en un altre article del dossier, la construcció de les centrals va accelerar l'obertura de carreteres, el naixement d'empreses de transport, l'abastament d'aigua potable i l'arribada del telèfon, entre altres.

Justament per la seva importància, aquestes mateixes centrals van ser el blanc de diversos bombardeigs durant la Guerra Civil. Ho detalla el Manel Gimeno en un article on constata, però, que els danys que hi van provocar van ser mínims.

Tot i que el Jussà va ser l'origen d'aquesta 'revolució' hidroelèctrica al nostre Pirineu, aquest fenomen també va arribar a les altres comarques de l'àmbit de *Garona-Nogueres*. A la Ribagorça, l'auge provocat per l'arribada d'Enher va tenir un impacte evident, però, tal com explica el Jordi Suïls, no va caure sobre una comarca ensopida i inactiva. Un dels efectes més visibles, a banda de les preses, els pantans i les centrals, va ser el canvi urbanístic que va experimentar el Pont de Suert, i que ha recollit l'Òscar Alemán.

A l'Aran, hem abordat la qüestió de l'aprofitament de l'aigua a través de dos articles que es donen la mà, cronològicament parlant. Així, el Claudio Aventín-Boya explica la construcció de les primeres centrals, anteriors a l'arribada de les grans hidroelèctriques.

D'aquestes darreres, mentrestant, en parla el Manu Moga, a través del testimoni del Carlos Farré, qui durant molts anys va ser cap de les centrals hidroelèctriques araneses i, més endavant, també pallareses i ribagorçanes.

A l'altra banda de la Bonaigua, a les Valls d'Àneu, l'Empresa Hidroelèctrica de Catalunya va construir-hi diverses centrals a la dècada de 1950. Ho explica l'Ignasi Ros en un reportatge on recull el testimoni d'una de les persones que hi va treballar, el Francisco Ortega. En una altra vall del Pallars Sobirà, en aquest cas la de Cardós, va ser on va veure la llum la primera central reversible

de Catalunya, la de Montamara, a la qual es van sumar uns anys després la de Moralets, a la Ribagorça, i la de Sallente, a la Vall Fosca. D'aquestes centrals de darrera generació en parla la Lara Ribas, que també ha elaborat un perfil d'un dels treballadors que va contribuir a fer possible la central de Montamara, el Fermín Trujillo.

Parlant de perfils, la Sílvia Coll n'ha fet un altre, el de l'Anna Menal, a través del qual podem reviure com van ser els anys 1930 i 1940 a la central de Capdella. La Meritxell Bellera, per la seva banda, ha reviscut com era la vida i la feina a la central de Talarn, a través del perfil del Llibert Cases.

Tot i que, en aquest cas ja no són vius, també podem qualificar de perfils els que han elaborat l'Arcadi Castelló i el Jordi Solà per destacar la figura d'aquells emprenedors, enginyers, financers i polítics que van impulsar la indústria hidroelèctrica als Pallars i a la Ribagorça.

Acabem aquest recorregut parlant del llegat que ha deixat tot aquest fenomen. D'una banda, la Laura Fuses ha recopilat les principals obres literàries que va inspirar i, de l'altra, la Meritxell Bellera ha fet una pinzellada d'aquells espais museogràfics i iniciatives culturals que han nascut per fer valdre aquest immens patrimoni 🌊

Construcció de la presa de Talarn a principis de la dècada de 1910 // PROCEDÈNCIA: Fons Casa Monsó.

Del carbó a la hidroelectricitat

LES PRIMERES HIDROELÈCTRIQUES DE L'ALT PIRINEU VAN SER FRUIT DE LES NECESSITATS INDUSTRIALS QUE VIVIA CATALUNYA A FINALS DEL SEGLE XIX

Arcadi Castelló Cadena i Xavier Mateu Llevadot > TEXT

A finals del segle XIX Catalunya estava a punt de fer la 'segona revolució industrial' i passar del carbó a l'electricitat, tal com estava succeint en altres regions europees. El carbó, massa car, deixaria de ser un llast per al creixement industrial. L'energia hidroelèctrica, abundant, barata i transportable, va permetre aquest salt endavant, alhora que la seva explotació seria causa de la transformació d'un territori muntanyenc que estava ancorat a una economia agroromana i silvícola d'autosuficiència.

Van ser tres els elements necessaris per a la implantació dels grans projectes hidroelèctrics: mercat potencial, disponibilitat del recurs i persones prou visionàries i decidides per impulsar projectes gegantins i prou solvents per superar les dificultats que plantejaven.

El mercat hi era, a les àrees industrials de la regió de Barcelona on la indústria manufacturera estava lligada als

cursos fluvials o depenia del carbó. El recurs també: aigua abundant i bons desnivells. I, finalment, no faltaven els emprenedors capaços de superar traves legals i burocràtiques, adquirir concessions i trobar finançament i suports polítics per aconseguir que els seus projectes arribessin a bon fi.

Ha esdevingut mítica la frase de F. S. Pearson al seu col·laborador Carlos Montañés al cim del Tibidabo, a la vista de les fumejants xemeneies fabrils de l'àrea de Barcelona i, nord enllà, dels Pirineus nevats: «Montañés, perles com aquesta ja quasi no en queden al món... em quedo amb aquest assumpte». L'atzar o el destí farien que aquesta aventura comencés amb dos projectes situats al Pallars Jussà, independents l'un de l'altre i liderats per visionaris ben diferents.

Emili Riu, que havia obtingut les concessions del curs alt del riu Flamisell, fundador d'Energía Eléctrica de Ca-

taluña, basava la seva estratègia en cabals d'aigua moderats i grans desnivells. Per tal de disposar de més cabal va interconnectar 28 llacs d'origen glaciari de la capçalera del Flamisell, 15 dels quals subterràniament. Riu, sortenc, que fou diputat i senador a Corts, utilitzà la seva influència per impulsar aquest i altres projectes en la seva demarcació.

El mateix any 1911, F.S. Pearson, amb la col·laboració de Carles Montañés, va crear la Barcelona Traction, Light and Power Company, La Canadencia, i van comprar drets ja concedits a Domènec Sert en el tram de la Noguera Pallaresa del Congost de Col·legats a Camarasa. El primer projecte d'aquest sistema consistia a construir una presa a l'estret de Susterris per crear un gran pantà que alimentés les turbines de la central de Talarn.

Les dues empreses, un cop aconseguit finançament a l'estranger —canadenc els uns i suís, francès i anglosaxó els altres—, van iniciar una renyida competició per arribar la primera al mercat i oferir l'energia als industrials barcelonins.

El territori receptor. Abans d'aquests successos la Vall Fosca, amb 1.400 habitants, vivia de l'agricultura i la ramaderia en un règim d'autoconsum. L'economia es fonamentava en una estructura social secular, amb

Construcció de les comportes de la presa de Talarn. Any 1916.
PROCEDÈNCIA: Arxiu Casa Monsó.

famílies àmplies vinculades a 'la casa', que era la unitat de producció i de consum. A les més grans hi vivia una família extensa, parents diversos i servidors, i els diners, pràcticament, no s'utilitzaven.

A la Conca de Tremp hi havia, a més, una certa economia agrària comercial, un sector terciari local i una petita indústria manufacturera. Una jerarquia de poblacions estructuraven el territori i mercats com els de Tremp o Sort, o fires com la de Salàs, atreïen mercaderies, diners i persones en una dinàmica pròpia de l'economia mercantil, sense entrar encara plenament en l'economia capitalista.

El model tradicional d'economia rural del Pallars, basat en la complementarietat de conca i muntanya, havia començat a entrar en crisi a finals del segle XIX a causa de diversos factors: les successives sequeres, l'ocupació de terres marginals i l'arribada de la fil·loxera. La concatenació d'aquests fets suposà una greu crisi demogràfica

que va comportar massives migracions cap a terres americanes.

Els impactes i les transformacions.

En aquesta conjuntura va arribar la nova activitat, vinculada a un nou model regulat pels elements propis del capitalisme: treball i capital, i la competència en el mercat de treball. Les dues centrals van ser emblemàtiques en el seu moment, per innovadores o per les seves gegantines dimensions. Va ser necessari millorar i estendre una xarxa de carreteres, fins llavors rudimentària, i construir moltes infraestructures auxiliars: fàbriques, tallers, línies d'alta tensió i edificis complementaris; i, finalment, habitatges, colònies, camps i serveis per allotjar i atendre els treballadors que van venir.

La magnitud de les obres hidroelèctriques, la inversió, la complexitat i la innovació que comportaren va provocar impactes tan importants que suposaren un veritable trencament en la manera de viure i de relacionar-se,

i van preparar el terreny per transformacions més profundes que s'anirien produint al llarg del segle XX.

Tot i que utilitzaven tecnologies punta, les obres necessitaren molta mà d'obra per l'envergadura i complexitat dels projectes, pels limitats mitjans tècnics de l'època i per la rapidesa en què es van fer. Una petita part dels treballadors provenia de la mateixa comarca, fet que va contribuir a frenar la greu emigració que patia, però la immensa majoria provenia de fora.

A la Conca de Tremp van arribar-hi unes 10.000 persones i a la Vall Fosca Energía Eléctrica de Catalunya n'hi va portar prop de 4.000. Els treballadors provenien sobretot de Múrcia, l'Aragó, Andalusia i Galícia. Els enginyers i directius de La Canadencs venien dels Estats Units i del Canadà, mentre que els d'Energía Eléctrica de Catalunya eren suïssos, italians o francesos. L'impacte poblacional va ser molt important per un territori en crisi abocat a l'emigració. Entre 1912 i 1916 la població de la Vall

Canonada forçada i central de Capdella // PROCEDÈNCIA:
Museu Hidroelèctric de Capdella.

I el Jussà començà a il·luminar

LA CONSTRUCCIÓ DE LES PRIMERES CENTRALS DONÀ EL TRET DE SORTIDA A L'APROFITAMENT DELS RIUS I AIXÒ PROVOCA UN GRAN IMPACTE FÍSIC, ECONÒMIC, SOCIAL I CULTURAL

Xavier Tarraubella Mirabet > TEXT

Fa poc més de cent anys el Pallars Jussà bullia d'activitat. Des de la capçalera de la Vall Fosca fins al congost de Tèrradets, milers d'homes treballaven frenèticament en les obres hidroelèctriques que es portaren a terme durant la segona dècada del segle XX.

Tot començà els darrers mesos de 1911 quan, amb poques setmanes de diferència, es crearen les empreses Riegos y Fuerza del Ebro —coneguda com La Canadenca— i Energía Eléctrica de Cataluña (EEC). Tenien el mateix objectiu: desenvolupar a Catalunya el negoci elèctric a gran escala aprofitant els recursos hidràulics del Pirineu, i foren les encarregades d'iniciar i impulsar l'explotació hidroelèctrica integral i intensiva dels rius Noguera Pallaresa i Flamisell durant les primeres dècades del XX.

Per això, durant el primer terç del segle el Pallars Jussà 'va il·luminar' Catalunya. Perquè l'electricitat procedent de les centrals hidroelèctriques construïdes a la comarca tingué un paper fonamental en la segona revolució industrial catalana i en l'electrificació i la modernització del país.

A la creació de La Canadenca hem d'associar-hi dos noms propis: Frederic Stark Pearson, enginyer nord-americà, i Carlos Emilio Montañés, enginyer nascut a Barcelona, però d'origen aragonès. I a la d'Energía Eléctrica de Cataluña —i d'una altra petita empresa, Productora de Fuerzas Motrices—, el d'Emili Riu Periquet, empresari i polític nascut a Sort. Aquests personatges foren qualificats de visionaris i ara els considerariem un exemple d'emprenedoria.

Treballadors enllestitint el coronament de la presa aixecada al congost de Susterris per crear l'embassament de Sant Antoni. Any 1916 // PROCEDÈNCIA: Arxiu Feliu Izard.

Immediatament després de la creació de les empreses, els primers treballadors van arribar a la comarca. Els de La Canadenca per començar els treballs preliminars de construcció de l'aprofitament hidroelèctric de Sant Antoni o de Talarn, a la Conca de Tremp. I els d'EEC, a la Vall Fosca, per construir el de Capdella. Totes dues competien per ser les primeres a portar la seva electricitat a l'àrea de Barcelona i, així, fer-se amb un mercat en expansió.

Les explotacions hidroelèctriques.

En tres dècades, fins després de la Guerra Civil espanyola, entre les tres empreses construïren dotze explotacions hidroelèctriques a l'eix format pels rius Flamisell, Noguera Pallaresa i Segre, nou al Pallars Jussà i, algunes, emble-

màtiques a escala mundial. De nord a sud foren les següents: Capdella (1914), Molinos (1919), la Plana (1940), Congost (1923), la Pobla de Segur (1923), Sossís (1912), Sant Antoni (1916), Gavet (1931), Terradets (1935), Camarasa (1920), Sant Llorenç (1930) i Seròs (1914). En conjunt, la potència elèctrica d'aquestes plantes era d'uns 245.000 kW, al voltant d'un 60 % del total que hi havia a Catalunya al final del període.

Les dues grans instal·lacions hidroelèctriques construïdes al Pallars Jussà durant la segona dècada del segle foren la de Capdella i la de Sant Antoni. El complex hidroelèctric de Capdella el construí EEC a la Vall Fosca entre els anys 1912 i 1914. Fou una obra titànica per la rapidesa d'execució, per la duresa del terreny i per les adverses condicions meteorològiques existents a més de 2.000 metres d'altitud. L'aigua que utilitza prové de quinze estanys situats a la capçalera de la vall, interconnectats subterràniament per conduir l'aigua a l'estany Gento, el més baix de la conca, que actua com a embassament. Des d'aquest, un canal condueix l'aigua fins a la cambra d'aigües, d'on parteix una doble canonada forçada de 836 metres de desnivell. Capdella fou la primera gran central hidroelèctrica catalana i, durant molts anys, el seu salt fou un dels més alts d'Europa.

El complex hidroelèctric de Sant Antoni o de Talarn el construí La Canadenca a la Conca de Tremp entre els anys 1912 i 1916. El conjunt està format per la presa, l'embassament i la central de producció d'electricitat. Més de 4.000 treballadors van participar en la construcció i en la d'altres instal·lacions complementàries, com la central auxiliar de Sossís. La presa, aixecada al congost de Susterris, fou aleshores la més alta d'Europa i la setena del món.

Obrers treballant a pic i pala en el canal del sobreexidor de l'embassament de Sant Antoni; l'aigua saltava per les comportes amb les obres inacabades. Any 1916.
PROCEDÈNCIA: Arxiu Feliu Izard.

En la seva construcció s'utilitzaren uns 275.000 m³ de formigó, produïts per una fàbrica de ciment instal·lada a peu d'obra, que era la més gran d'Espanya en aquell moment. L'embassament resultant fou el primer de grans dimensions que es construí a Catalunya, amb una capacitat de 228 hm³.

L'impacte al territori. L'arribada de les empreses hidroelèctriques i els treballs realitzats van tenir un gran impacte a la comarca i en provocà la transformació a tots nivells: físic, econòmic, social, cultural o, fins i tot, de mentalitat; una transformació no exempta, però, de contradiccions i desigualtats. Els efectes foren transversals i induïren canvis: alguns immediats i temporals, d'altres foren progressius, a llarg termini.

Un dels canvis va ser la millora de les comunicacions. Les empreses elèctriques van crear o millorar la xarxa de carreteres, un element imprescindible per poder dur a terme les obres i fer-hi arribar els treballadors, la maquinària i tot el material necessari. EEC obrí una carretera de 35 quilòmetres entre la Pobla de Segur i Capdella, i La Canadenca obrí la carretera del congost de Terradets, entre la Noguera i el Pallars Jussà, i modificà el traçat de la carretera de Tremp a la Pobla de Segur.

Un altre canvi va ser l'increment demogràfic. Per portar a terme les obres es necessitava una gran quantitat de mà d'obra, que en bona part havia de venir de fora perquè el territori no podia satisfer la demanda. Durant la segona dècada del segle XX, la població del Pallars Jussà augmentà en unes 10.000 persones, xifra que representava un increment del 80 % respecte de la població total. La gran concentració de treballadors i les precàries condicions d'habitabilitat, d'una banda, ocasionaren conflictes de convivència i, de l'altra, problemes de salubritat pública i l'aparició periòdica de brots epidèmics.

Un altre element destacable va ser la creació de llocs de treball estables. Un cop acabades les obres, bona part dels llocs de treball van desaparèixer. Però el funcionament i manteniment de les instal·lacions requeria una mà d'obra estable, que es nodria tant de població autòctona com d'empleats de l'empresa vinguts de fora, sobretot els càrrecs tècnics. Durant molts anys, les empreses hidroelèctriques foren les més importants de la zona pel nombre de treballadors.

Va ser notable, també, la gran expansió del sector terciari. L'increment temporal de la població comportà l'obertura de nous establiments comercials de

L'Enher i el 'nou' Pont de Suert

LA INDÚSTRIA HIDROELÈCTRICA VA TRANSFORMAR EL PONT DE SUERT EN ALTERAR LA VIDA DELS SEUS HABITANTS I PASSAR DE VILA RURAL A CENTRE D'OPERACIONS D'ENHER

Òscar Alemán Milán > TEXT

La transformació urbanística i social del Pont de Suert durant el segle XX va tenir un punt d'inflexió amb l'arribada de la indústria hidroelèctrica a mitjans de segle. L'impuls derivat de l'establiment de l'Empresa Nacional Hidroelèctrica del Ribagorçana (ENHER) va alterar profundament l'entramat urbà i el ritme de vida d'aquest municipi pirinenc, i el va convertir en un centre estratègic de producció elèctrica i dinamisme econòmic.

A principis del segle XX, el Pont de Suert era encara una petita vila rural marcada per una economia basada en el sector primari. La configuració urbanística estava notablement condicionada per l'orografia accidentada i per la presència del riu Noguera Ribagorçana, que actuava com a eix vertebrador del territori. El nucli històric, situat a la riba oriental sobre una terrassa al·luvial, estava format per carrers estrets, porxades, places i cases, tot plegat ben integrat en el paisatge i amb una única obertura cap a la palanca del riu.

El creixement de la vila havia estat progressiu fins aleshores. Això no obs-

tant, durant el segle XIX, la població es va duplicar, cosa que va originar la formació del primer raval, el barri d'Aragó, situat a l'altra riba. Posteriorment, l'expansió urbana va continuar cap a l'est en forma d'un nou eixample amb una composició més reticular allí on hi havia el camp de la vila, especialment quan la carretera va arribar per aquella banda l'any 1934. Aquesta via de comunicació, concebuda inicialment per facilitar el transport del carbó de les mines de Malpàs, va millorar l'accessibilitat de la vila, tot i que el seu impacte en l'urbanisme encara era discret.

Electricitat a manta. L'arribada d'Enher, tanmateix, va subvertir radicalment aquesta realitat, va truncar la pausada evolució del poble i va esportar una transformació sense precedents que va donar lloc a un 'nou' Pont de Suert. Abans de l'eclosió hidroelèctrica, la localitat tenia una única manufactura important, la fàbrica de mantes fundada el 1876. Aquesta indústria necessitava un canal d'aigua que també abastia el molí fariner, el qual va començar a produir electricitat a petita escala el 1902. Arran de les obres d'Enher, aquest canal va ser inhabilitat i soterrat, simbolitzava així els processos de substitució que es durien a terme.

Així doncs, la dècada de 1950 va constituir un moment decisiu, quan el règim franquista va promoure amb vigor el desenvolupament hidroelèctric per satisfer la creixent demanda energètica d'una Espanya en ple procés d'industrialització. La creació d'Enher, l'any 1946, va comportar la construcció de grans infraestructures per a l'explotació integral de la conca de la Noguera Ribagorçana, i va convertir el Pont de Suert en el centre d'operacions d'aquest ambiciós projecte.

Aquesta alteració va venir acompanyada d'una accelerada urbanització. L'edificació de grans preses, com la d'Escales, i de centrals, com la del Pont de Suert, va generar una ingent demanda de mà d'obra, la qual cosa va incrementar significativament la població i va exercir una pressió considerable sobre els serveis existents. Això va fer indispensable una ampliació del nucli urbà amb la creació de nous barris que acollissin els treballadors que arribaven de diverses regions d'Espanya.

Enher va construir, seguint la carretera, un poblat per a 97 famílies, una residència per a 12 alts directius i visitants il·lustres, un parador de 60 places, una pensió per a 204 obrers especialitzats i un hospital. A més, va proveir la població d'altres equipaments essencials, com escoles, un cinema, una pista de tennis, un camp de futbol, economats i una nova església. Aquestes noves

Vista de nord a sud de la colònia d'Enher; a la dreta, els xalets unifamiliars i, a l'esquerra, els adossats bifamiliars.
Dècada de 1950 // PROCEDÈNCIA: ICGC (Fons família Cuyàs).

edificacions van configurar un nou teixit urbà, a tall de colònia industrial, que contrastava amb la fesomia tradicional del Pont de Suert.

Els principals ideòlegs d'aquesta transformació van ser l'enginyer Eduardo Torroja i els arquitectes José Rodríguez i Adolfo Florensa. La distribució espacial de la colònia d'Enher mostra una clara segregació —els habitatges es van situar de nord a sud segons la seva categoria— amb els xalets a la part alta del poble i els blocs plurifamiliars més al sud. A més, es van crear zones enjardinades per millorar la qualitat de vida, però l'orientació dels pisos dels obrers respecte al sol no era la ideal, a diferència de les cases destinades als directius.

Triplicar la població. Entre 1945 i 1955, la població del Pont de Suert va passar de 1.637 a 4.895 habitants, el seu màxim històric. Aquest creixement demogràfic va generar una forta demanda d'habitatge, que no sempre va ser satisfeta de manera planificada. Això va propiciar l'aparició de barris d'autoconstrucció —barraques— com els de la Gessera, l'Emissora o Nuevo

Baena, situats a la perifèria i en terrenys costeruts, cosa que accentuava la sensació de desordre urbanístic. A més, la gent gran del poble encara recorda com moltes persones sense llar dormien sota les arcades del carrer Major.

És probable que hi hagués molts més residents no registrats oficialment, i que l'arribada massiva de treballadors i les seves famílies modifiqués fortament les dinàmiques locals. Aquesta transformació no va estar exempta de tensions i complexitats, però també va motivar un intercanvi de costums i tradicions que va enriquir el teixit social. Les converses a les places es van omplir de nous accents i relats, testimonis d'una època de canvis i expectatives. D'altra banda, gràcies a l'impuls d'Enher, es va poder disposar de serveis i infraestructures impensables fins aleshores en una població de muntanya allunyada dels grans centres urbans.

A partir de la dècada de 1960, a mesura que es van anar conclouent les grans obres, el Pont de Suert va experimentar un decreixement demogràfic significatiu que no s'ha tornat a recuperar. Malgrat aquest retrocés, el llegat

d'aquella època daurada és encara ben visible en l'actual estructura urbana. Els habitatges construïts per acollir els treballadors d'Enher continuen sent una part essencial de la fesomia del municipi. A més, la presència d'infraestructures i equipaments desenvolupats en aquell moment han permès que la vila pugui adaptar-se a noves dinàmiques econòmiques, com ara el turisme i els serveis inherents a la seva condició de capital comarcal.

El Pont de Suert constitueix un exemple paradigmàtic de com la indústria hidroelèctrica va alterar profundament l'estructura urbana i social d'una localitat pirinenca durant el segle XX. El trànsit d'un petit poble rural a una vila amb una intensa activitat econòmica en el sector energètic va marcar una etapa de creixement que encara avui defineix la seva morfologia i el seu dinamisme. L'expansió generada per Enher no només va deixar una empremta indeleble en l'arquitectura i l'urbanisme, sinó també en la memòria col·lectiva d'una generació que va ser testimoni de com el seu poble es transformava per sempre 🏡.

El Pont de Suert amb la colònia d'Enher a primer terme. Dècada de 1950.
PROCEDÈNCIA: ICGC (Fons família Cuyás).

La Catalana a la Vall d'Àneu

A LA DÈCADA DE 1950 L'EMPRESA HIDROELÈCTRICA DE CATALUNYA, FILIAL DE CATALANA DE GAS I ELECTRICITAT, VA CONSTRUIR DIVERSES CENTRALS HIDROELÈCTRIQUES A LA VALL D'ÀNEU

Ignasi Ros Fontana > TEXT

El 1911 La Canadenca a Tremp i Energía Eléctrica de Cataluña a la Vall Fosca començaven les grans centrals hidroelèctriques del Pallars. A remolc d'aquests treballs, el 1914, Catalana de Gas i Electricitat va comprar concessions d'aigua a l'alt Pallars: Espot, Bonai-gua i alta Noguera Pallaresa. Les obres de la Catalana, però, no van començar fins al 1949.

Els treballs consistiren a recreïxer mitjançant preses diversos estanys, fins llavors naturals, dels rius Escrita i Peguera. El més famós és l'estany de Sant Maurici, situat a 1.900 metres d'altitud. Des de l'estany, l'aigua fou canalitzada tot planejant, a través d'un canal de 8,5 quilòmetres de tubs de formigó que es fabricaven allí mateix. Arribats a una cambra, a Lladres, l'aigua es precipitava per un salt de 450 m de desnivell, per canonada forçada d'acer. A baix, a

1.400 m, es produïa l'electricitat a la central d'Espot. D'allí, l'aigua anava a un nou salt, de 400 metres de desnivell, per tornar a fer electricitat a la central d'Espot-la Torrassa, a l'anomenada Borda d'Escaló, ja al fons de la vall del Noguera Pallaresa.

El mateix model es reproduí tot seguit a l'estany de la Gola, a 2.200 metres, a la vall d'Unarre. L'aigua anava fins al salt de la central d'Esterri. En aquesta central, a més, hi arribà aigua del Noguera Pallaresa des de la presa de Borén, però a través d'un túnel, per accionar una segona turbina. Aquests treballs necessitaven tota la mà d'obra disponible a la vall i molts altres treballadors que vingueren de fora.

D'Almeria a Esterri. Un dels obrers que vingué fou Francisco Ortega (Almeria, 1935). A Esterri ja hi tenia una

germana i el seu marit, capatàs a les obres de la Catalana. Vingué el 1949 quan per edat encara no podia treballar, i tornà el 1950 amb un company d'infància. De fet, tots dos eren infants encara, ja que tenien quinze anys i eren orfes de pare. Ens ho explicà el 2012 a Esterri i ho hem rememorat també per telèfon aquests dies: «Primer vam estar uns dies que no *sortiven* les obres perquè hi havia molta neu i les oficines, a la Borda d'Escaló, estaven tancades. Llavors *dormívem* a la Borda d'Escaló i la senyora Esperança, de *lo* millor d'aquest país, portava la cuina per als obrers, però nosaltres encara ni ho érem, ni *tentíem* diners, però quan acabaven de menjar sempre ens donava un plat d'aquella cassola. I a dormir al paller.»

El Francisco continua explicant que «a finals del mes de març, me'n recordaré sempre, ja m'agafa la Catalana

A l'esquerra, al canal d'Embaiasse, amb l'estructura de fusta per moure i encaixar els tubs de formigó, l'any 1950. A la dreta, Francisco Ortega, amb un llum de carbur a la mà, a la boca 2 de la mina de Borén a Esterri, al voltant de 1955 // FOTOS: Benito Hidalgo. PROCEDÈNCIA: Arxiu Francisco Ortega.

de pinxe, cap a Sant Maurici. Un treball molt tranquil, portar aigua als que estaven treballant, perquè no *teníem* edat per fer de peons. El meu primer sou eren 170 pessetes, a la quinzena, i menjar i dormir als barracons. A Espot ens va agafar un camió fins a Sant Maurici, però no va poder passar d'una gravera, i allí ens va deixar als dos amb les màrfegues, els plats, tot, com si fóssim a la mili. Vam arribar a Sant Maurici cap a la una de la nit, esvaïts, i allí ens esperava una perola de sopa, a la qual vam haver de treure el gel de sobre i fer foc per escalfar-la. Al matí, quan ens vam llevar, hi havia un metre de neu. Jo, que no havia vist mai la neu, vaig dir que me n'anava, que no podia viure allà. Al cap de dos o tres dies, que la neu ja s'havia fos una mica, vam treure neu del canal que venia d'Embaiasse [Lladres]. Allí hi havia la fàbrica de tubs. Quan van acabar de posar-los, llavors vam treballar a dins, fent les juntes de ciment entre els tubs.»

Després, continua: «Ja vaig poder baixar a Esterri. Vaig anar a treballar a la Gola, amb un enginyer a fer sondatges per veure la profunditat que tenia l'estany. I novament a la fàbrica de tubs, a tocar de Cerbi. Més endavant vaig treballar al túnel de Borén a Esterri, perquè es guanyava una mica més. Treballava a la boca 2, a prop de Portaran. La boca era per extreure la runa del canal que anàvem perforant fins a la central. Una nit, era dissabte, vam tenir una desgràcia molt gran a la boca 3. Hi va haver una explosió i un dels companys va morir, li va caure a sobre el que nosaltres anomenàvem 'la pega'. Hi havia ferits, vaig agafar una camisa que portava neta, perquè no teníem farmaciola ni res per a urgències. Hi havia uns telèfons, amb una maneta, però a Esterri ningú l'agafava, era dissabte nit.»

En Francisco rememora que «tornant enrere, quan arribo al Pirineu soc

molt jove, sense experiència, ni havia anat a cap escola. O sigui que vaig arribar analfabet. La meva mare es va quedar vídua amb cinc fills. Al meu pare l'havien afusellat el 1943 per ser alcalde, de la República. La pobra mare va haver de criar els fills com va poder, i els fills de republicans no *teníem* dret a escola. A mi em va tocar anar-me'n amb els meus padrins i, de nou, tornar a Almeria, però no m'hi trobava bé, m'asfixiava. És clar, si a un nen li prens el seu pare, al qual veu fins als vuit anys, i d'aquests vuit anys tres només el veu a la presó... Des de l'any 1943 no l'he oblidat mai ni un dia.»

Sigui com sigui, remarca que «estic molt orgullós d'haver aterrat a Esterri d'Àneu. Llavors aquí hi havia un gran mestre d'escola i vaig tenir una gran sort, perquè a l'inici el meu cunyat pagava les classes. Li dèiem Escultor [Antoni Cortès], vam ser molt amics, m'apreciava, perquè jo li vaig explicar la meva vida, tot això que ara estic explicant aquí, i em va entendre. Ell també sabia el que era ser republicà, perquè a ell li havien pres l'escola i s'escapà a França i va salvar la vida. No m'ho havia dit mai, que s'havia escapat, però ho sabia. A les nits anàvem a casa seva, al menjador, i allí ens feia les classes, a mi, al Mariano, un altre treballador de la Catalana, a una noia d'Àreu que aprenia francès... Hi vaig anar fins als vint anys. Un dia em va dir: 'Nen què vols fer? A tu què t'agrada?'. I llavors a mi m'agradava i aprenia de paleta a la Catalana. 'Doncs t'has d'apuntar a l'acadèmia CEAC de Barcelona, per fer un curs de *maestro albañil*'. I m'hi va apuntar ell, enviàvem els exercicis i rebíem les notes, i m'ajudava molt. Amb Escultor vaig aprendre a llegir i a escriure, i a poder anar pel món.

Jo aquí vaig trobar la meua terra, aquí a Esterri, diguem a Catalunya. M'agrada parlar català perquè em sento català encara que no ho sigui, perquè vaig viure molt temps aquí, vaig vindre molt petit i li dec a Catalunya moltes coses.»

Francisco es va casar a Santa Maria d'Àneu amb una noia d'Isavarre. Quan van acabar els treballs, va anar a Cardós, on començaven els de Copisa. Poc després va provar de paleta a Andorra. Gràcies als cursos de la CEAC aviat fou l'encarregat de les obres, i contractat per uns francesos ell i família va anar a París. Al cap de pocs anys hi creà i dirigí la seva pròpia empresa d'obres públiques. Jubilat, retornà a Almeria on és el president d'una associació de memòria històrica i lluita per la dignificació dels immolats al cementiri d'Almeria. Com ens ha dit, no oblidà mai el seu pare, tampoc la Vall d'Àneu i Escultor 🇪🇸

Francisco Ortega i altres treballadors enfilats a sobre d'una Palosca –la marca de la piona de formigó–, de la línia d'Espot a la central d'Escaló // FOTO: Benito Hidalgo. PROCEDÈNCIA: Arxiu Francisco Ortega.

Els que ho van fer possible

EMPREDORS, ENGINYERS, FINANCERS I POLÍTICS CONFORMEN LA LLISTA DE LES PERSONES QUE VAN IMPULSAR LA INDÚSTRIA HIDROELÈCTRICA AL PALLARS I A LA RIBAGORÇA

Arcadi Castelló Cadena i Jordi Solà Mas > TEXT

El 1911 és un any clau en la implantació de la indústria hidroelèctrica a gran escala a Catalunya. Apareixen en escena uns personatges que més que visionaris, com sovint se'ls ha titllat, són persones ben informades i viatjades, que saben que la utilització d'aquesta nova font d'energia, més neta i barata que el carbó, multiplicarà el rendiment de la indústria catalana, farà circular els tramvies sense cavalleries, il·luminarà els carrers de les ciutats i entrarà a totes les llars per millorar-ne les condicions de vida domèstiques. I tenen l'empenta i la diligència necessària per intentar ser els primers a produir-la i oferir-la al mercat.

Amb pocs mesos de diferència, aquell 1911 prenen forma dues iniciatives empresarials que competeixen en aquesta frenètica carrera. A Toronto,

Frederick S. Pearson crea la Barcelona Traction Light and Power –La Canadenca–, l'empresa que construirà els embassaments de Talarn i Camarasa. A Barcelona veu la llum Energía Eléctrica de Cataluña, de la mà d'Emili Riu i Periquet, la companyia que impulsarà els aprofitaments hidroelèctrics de la capçalera lacustre del riu Flamisell. Quaranta anys més tard, quan Espanya es comença a refer dels estralls de la Guerra Civil, serà l'enginyer lleidatà Victoriano Muñoz Oms qui, des del sector públic, donarà continuïtat a aquesta estirp de personatges singulars.

Tots ells són personalitats similars. Llestos per atreure els millors enginyers del món que coneixen bé aquestes noves tecnologies i tenen experiència a dirigir grans contingents de treballadors, prou persuasius per convèncer els banquers a finançar aquests projectes, no serà una empresa ruïnosa i amb les necessàries connexions polítiques per superar els entrebancs que podien sorgir a l'hora d'aprovar els projectes.

Tres personatges clau. No és estrany que, com a mostra de reconeixement a la seva trajectòria i la seva aportació al desenvolupament del Pirineu, F. S. Pearson, Emili Riu i Victoriano Muñoz Oms, tres personatges clau de la indústria hidroelèc-

trica del Pallars i de la Ribagorça, tinguin carrers dedicats a Tremp, Sort i el Pont de Suert, respectivament. Però més enllà de les plaques dels carrers, val la pena divulgar la història dels seus equips de col·laboradors que, juntament amb el treball de milers de treballadors anònims, van ser els protagonistes de la transformació de la indústria catalana i els causants que aquestes comarques deixessin enrere l'economia d'autosuficiència i entressin a la modernitat.

Els primers enginyers (1911-1936).

L'any 1912 es comencen a veure forasters per les ribes de la Noguera Pallaresa, uns estrangers que vivien en tendes de campanya, anaven a cavall i prenen mesures amb estranys aparells. Eren els enginyers que van començar les obres de l'embassament de Sant Antoni. Algunes estimacions xifren en més de 250 els enginyers, la majoria americans i anglesos, que es van contractar per endegar les obres projectades per la Barcelona Traction a Serós i Talarn. D'alguns en coneixem les estudiades biografies, d'altres només el rastre que la seva signatura va deixar en els projectes en els quals van intervenir.

Coneixem bé Horace Field Parshall (1865-1932) nascut a Milford (Nova York), un dels primers col·laboradors de Pearson a Espanya que, segons ell mateix explica, va dissenyar la instal-

D'esquerra a dreta, Frederick S. Pearson, Frederick W. Abbot i, d'esquenes, Asa White Kenney Billings.
PROCEDÈNCIA: Arxiu Comarcal del Pallars Jussà.

lació de Camarasa, les obres de la qual van anar a càrrec de G.W. Caldwell i E.L. Falkenburg. Coneixem bé, també, Asa White Kenney Billings (1876-1949) nascut a Omaha (Nebraska), el qual, probablement, hem de considerar un dels principals enginyers de la presa de Sant Antoni. Billings apareix com a vicepresident de Riegos y Fuerzas del Ebro en el *Final Report* de Talarn (1916) signat per J. A. Sargent com a enginyer en cap. Hem de suposar que Sargent va ser l'últim enginyer que va estar sobre el terreny en la direcció de les obres, després d'A. Thomas Stiles, que n'havia estat el primer. En aquesta mateixa època, Frederick William Abbot dirigia les obres del canal de Serós i la central hidroelèctrica d'Aitona.

En els anys inicials d'exploració trobem C.C. Long com a superintendent de la central de Camarasa i J.J. Coolgart com a cap d'operadors. Lauclet R. Woodcock dirigia la central de Talarn en aquella mateixa època. També Walter Diem mereix ser citat com a responsable de les reparacions per evitar les fuites de la central de Camarasa.

Tots aquests enginyers van anar marxant progressivament de l'empresa abans de la Guerra Civil, però una segona línia d'enginyers, que també havien estat presents en les obres de Serós, Tremp, Camarasa, Gavet i Terradets, van continuar treballant durant la postguerra a RFE primer i a FECSA més tard. El canadenc Archibald Hartley Paterson (Bluevale, 1882-Barcelona, 1952) i el jamaicà d'origen anglès Leicester Michael Tingle (Aboukir, 1885-Tremp,

A dalt, Jacob Albert Keller –amb la gavadina a la mà– amb el seu equip de col·laboradors a les obres de la central de Capdella // PROCEDÈNCIA: Museu Hidroelèctric de Capdella. A baix, Charles Reginald Norman Smith fent un discurs en l'homenatge a Genís Puche Martínez amb motiu de la seva jubilació; a la seva dreta, Lluís Ardèvol Massip, el seu successor com a cap de la divisió centrals nord de FECSA, l'any 1964 // PROCEDÈNCIA: Arxiu Comarcal del Pallars Jussà.

14 EDICIÓ

**DEL 23 AL 25
D'AGOST
DE 2025**

PATRIMONI

GUILLEM LLUCH TORRES > COORDINACIÓ

ARQUEOLOGIA

Patrimoni pastoril a la vall de Boí 88

ERMENGOL GASSIOT BALLBÈ [Població, 19???. Professió i/o estudis]

ETNOLOGIA

El llegat de Violant i Simorra 90

IGNASI ROS FONTANA [Lleida, 1969. Historiador]

PALEONTOLOGIA

A la recerca del Tamarro 92

ALBERT SELLÉS [Mataró, 1982. Llicenciat en Geologia i doctor en Ciències de la Terra]

HISTÒRIA

Entitats bancàries araneses 94

CLAUDIO AVENTÍN-BOYA [Les, 1970. Guia patrimonial i llicenciat en Geografia i Història]

Espitlleres d'un dels búnquers de Sant Joan de Vilamur.
FOTO: Oriol Riart.

HISTÒRIA

Fortificacions a Sant Joan de Vilamur 96

ORIOI RIART ARNALOT [La Seu d'Urgell, 1978. Historiador i arxiver]

HISTÒRIA

Pensions pallareses de Ferran VII 98

JOSEP CLARA [Girona. 1949. Historiador]

GASTRONOMIA

Una cuina que se'n va 100

MIQUEL GORDÓ PÉREZ [La Poble de Segur, 1983. Ramader i carnisser]

FAUNA

El gatillop, un fèlid extingit al Pirineu 102

FRANCESC RODRÍGUEZ AMBEL [Barcelona, 1968. Guia de natura]

FLORA

Relíquies vegetals prepirinenques 104

JORDI CASTILLÓ CARRETERO [Tremp, 1976. Enginyer de Forests]

A la recerca del Tamarro

UNA TROBALLA DE FA MÉS DE VINT ANYS I OBLIDADA ENTRE CENTENARS DE FÒSSILS HA PERMÈS DESCRUIRE UNA ESPÈCIE DE DINOSAURE CARNÍVOR PETIT I ESQUÍVOL ALS PIRINEUS

Albert Sellés > TEXT I FOTOGRAFIA

Segurament, el lector haurà sentit alguna vegada l'expressió «sortir a caçar el tamarro». Es tracta d'una frase pròpia als Pallars i Andorra i s'emprava per enganyar persones forasteres ingènues, fent-los creure que s'havien d'implicar a la batuda d'una bestiola imaginària. Doncs farà vint anys un equip de paleontòlegs el van trobar sense saber-ho.

Fa 68 milions d'anys, els Pirineus era un indret ben diferent del que coneixem avui. En lloc de muntanyes escarpades i paisatges nevats, s'hi obria una llacuna poc profunda i inundada per aigües tropicals que connectava amb l'oceà Atlàntic. Aquestes terres eren habitades per una fauna fascinant de dinosaures, algunes diminutes, altres d'aspecte peculiar, però totes adaptades a les condicions d'aïllament que imposava un continent europeu fragmentat i format per illes. En aquest escenari, un petit dinosaure carnívor, desconegut fins llavors, es movia ràpidament entre les planes fluvials de la regió. El seu nom, *Tamarro insperatus*, en homenatge a la criatura màgica del folklore pirinenc i al fet inesperat del seu descobriment.

El setembre de 2003, un equip de paleontòlegs —coordinat per Rodrigo Gaete i Àngel Galobart, l'antic i l'actual director del Museu de la Conca Dellà a Isona, al Pallars Jussà— treballava al jaciment de Sant Romà d'Abella, desenterrant noves restes d'un dinosaure de 'bec d'ànec' descobert feia més de quinze anys enrere, el *Pararhandodon isonensis*. D'entre tots els fòssils excavats durant aquella campanya, els científics van

trobar un os petit i fràgil, que a primer cop d'ull semblava una peça més d'un trencaclosques incomplet. Per aquest motiu —i com sol passar amb la majoria dels fòssils que no es poden identificar a simple vista—, la resta va quedar dipositada dins d'una de les nombroses caixes que contenen la important col·lecció paleontològica del Museu de la Conca Dellà, fora de la vista dels investigadors i, amb el temps, oblidada.

A finals de l'any 2020, ja superades la majoria de les restriccions imposades per la pandèmia de la covid-19, es van dur a terme un seguit de revisions a la col·lecció del museu amb la voluntat de posar-li ordre i actualitzar-ne l'inventari. Quina va ser la sorpresa dels gestors en adonar-se de la presència d'aquell os petit i allargat enmig de vèrtebres, costelles i ossos de les potes de dinosaures de mida més gran. No n'hi havia cap dubte, es tractava d'un metatarsià, un os del peu. Però per la seva forma, aquell os només podia ser d'un dinosaure carnívor. Aquest descobriment era excepcional perquè la majoria de les restes de dinosaures carnívors trobades als Pirineus són fragments de dents.

Davant d'aquest escenari, els investigadors van començar a estudiar i analitzar en detall aquell os. Però els secrets que atresorava aquest fòssil no serien pas senzills de desxifrar com semblava en un principi. Per aquest motiu, els científics

catalans van buscar consell de paleontòlegs nord-americans especialistes en dinosaures carnívors, els quals es van convertir en part de l'equip de treball. Després de mesos d'estudi i comparacions amb altres espècies, els investigadors van concloure que aquest os pertanyia a una nova espècie de troodontid, un grup de dinosaures carnívors amb plomes molt coneguts a Àsia i Amèrica del Nord, però rars a Europa. *Tamarro insperatus* es convertia així en la primera evidència òssia d'aquest grup a Europa i obria una finestra única per entendre la vida d'aquests petits carnívors en hàbitats insulars.

Un velocista emplomat. L'anàlisi detallada del metatarsià va revelar característiques úniques que distingeixen *Tamarro* d'altres troodontids coneguts. Els investigadors van descobrir que *Tamarro* era àgil i lleuger, amb una mida que podia arribar fins als dos metres de longitud i un pes de 20 quilograms, probablement adaptat per córrer ràpidament. Però el que va sorprendre més als paleontòlegs va ser el seu creixement: en només dos anys, *Tamarro* podia assolir la mida adulta, creixia a una velocitat que recordava aus modernes com l'estruc.

Aquesta característica va desconcertar els científics, ja que les evidències suggerien que l'evolució havia empès el *Tamarro* a adoptar una estratègia de crei-

Il·lustració digital de reconstrucció del Tamarro.

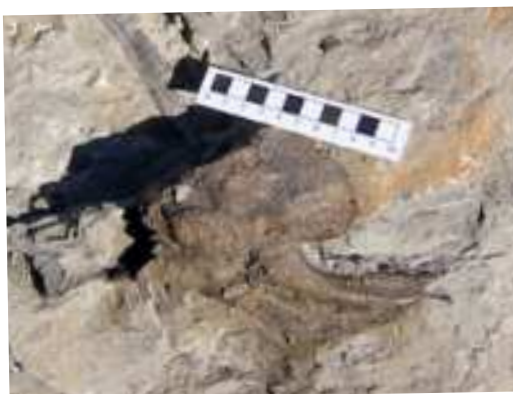
AUTOR: Óscar Sanisidro / Institut Català de Paleontologia / Museu de la Conca Dellà.

xement anormalment ràpida, que superava de llarg alguns dels seus parents més coneguts, com poden ser el *Deinonychus* o el *Vélociraptor*. Aquest aspecte de la vida del *Tamarro* continua essent un misteri. Fer-se adult molt ràpid té els seus avantatges, com pot ser assolir una mida més gran en poc temps per tal d'escapar dels possibles depredadors o poder-se reproduir més d'hora, i així poder generar més descendència amb menys temps. Per contra, se sap que aquesta mena de creixements tan accelerats requereixen molta energia, fet que pot comportar un desgast més ràpid dels òrgans i, per tant, un escurçament de l'esperança de vida. Sigui quina sigui l'explicació, el fet és que aquesta característica tan peculiar de l'estil de vida del *Tamarro* és molt probable que estigués relacionat amb les condicions ambientals d'insularitat en les quals va viure aquest dinosaure.

Una vida a les illes del Cretaci. Durant el Cretaci tardà, Europa era un arxipèlag format per moltes illes petites. Aquest entorn, amb recursos limitats i espais reduïts, va donar lloc a una fauna singular, que incloïa dinosaures de mida

reduïda i adaptacions úniques. *Tamarro insperatus* podria haver arribat a aquestes illes des d'Àsia, en una de les diverses onades migratòries que es creu que van connectar els continents durant aquesta època. A part dels troodontids, també s'han descobert nombroses espècies d'hadrosaures, popularment coneguts com a dinosaures bec d'ànec; titanosaures, colossals rèptils de coll i cua llarga,

i ceratòpsids, parents llunyans del famós *Triceratops*, que presenten lligams amb el continent asiàtic.

La troballa del *Tamarro* al costat de les restes del *Pararhabdodon isonensis* indicaria que aquests dos animals van coexistir en el mateix entorn fa milions d'anys. Però amb gairebé 12 metres de longitud, és poc probable que *Tamarro* representés una amenaça per a aquest dinosaure herbívor. És més plausible que s'alimentés de petits rèptils, mamífers o insectes, o fins i tot actúés com a carronyaire oportunista.

Així, el descobriment de *Tamarro insperatus* no només amplia el coneixement sobre els dinosaures dels Pirineus, sinó que també planteja noves preguntes. Com es van adaptar aquests animals a viure en illes? Quines relacions tenien amb altres espècies del seu entorn?

I, sobretot, com van arribar aquests dinosaures carnívors fins a Europa?

Amb cada nou fòssil, reconstruïm fragments del passat i ens acostem una mica més a comprendre com era el món fa milions d'anys. *Tamarro insperatus*, amb el seu caràcter esquiu i les seves peculiaritats anatòmiques, ens recorda que encara hi ha moltes històries per descobrir sota els nostres peus. 🦕

A dalt, dues fotografies de les primeres intervencions del jaciment de Sant Romà d'Abella, l'any 1987. Als detalls, restes fòssils del dinosaure localitzades l'any 2003. PROCEDÈNCIA: Arxiu Museu d'Isona.

El gatillop, un fèlid extingit al Pirineu

CARNÍVOR ENIGMÀTIC, SIGILÓS I ELEGANT DEPRADOR, EL LINX NÒRDIC O GATILLOP VA VIURE AL PIRINEU FINS AL SEGLE XX TAL COM RECULLEN NOMBROSOS TEXTOS LITERARIS

Francesc Rodríguez Ambel > TEXT

Uns dels grans privilegis de mantenir el contacte diari amb la natura és poder percebre i viure el rellotge biològic dels diferents éssers vius que en formen part. El ritme estacional aïllat de les dates assenyalades al calendari i a l'agenda electrònica marca minuciosament el que entenem com a calendari fenològic. En el moment d'escriure aquest article, tot just acabem d'encetar el nou equinocci de primavera que enguany ha emblanquinat el paisatge. Les nevades tardanes de març han deixat a les parts altes de les muntanyes els gruixos de neu més importants de la temporada.

Aquests dies, l'avetosa de la Mata de València ens acull amb una veritable identitat nòrdica, comparable als grans boscos boreals, on les grans extensions forestals europees semblen no tenir fi. Les precipitacions d'aquests dies, amb el contrast dels tímids raigs de sol, il·luminen l'interior del bosc i el tapís de molses que el cobreix. Tot plegat, es-

devé un escenari idoni que convida a passejar-s'hi. Aprofitant l'equilibri de les hores de llum en aquesta època de l'any, surto a fer un tomb en una tarda de temps rúfol. No obstant això, un passeig per aquest espai, sense trobar ningú, veritablement no té preu.

Entremig de l'avetosa, un cabirol travessa esporuguit un petit corriol. En detectar la meua presència, llança entremig de la fugida cinc lladrucs sonors que trenquen el silenci, només interromput per la remor de l'aigua del fons del barranc de Cabanes. Damunt d'una petita congesta de neu, observo unes petjades arrodonides que la qualitat de la neu humida i transformada en desdibuixen el detall. Responen clarament a un animal digitígrad, probablement sigui un gos.

Fugaçment, el meu cervell em transporta a l'imaginari d'aquells dies en què els gatillops habitaven aquest bosc pirinenc. Personalment n'estic

convençut que hi eren. Àgil depredador, me l'imagino capturant amb extrema facilitat un petit cèrvid sense cap opció de fugida.

La seva presència al Pirineu. El gatillop (*Lynx lynx*), llop cerver, llop cervical o linx nòrdic, com se'l coneix en català, és un fèlid de l'ordre dels carnívors que actualment es distribueix en diferents sectors muntanyencs des de la península d'Escandinàvia fins a parts de l'Europa central i oriental, així com a àmplies zones d'Àsia. Habitant de les denses boscúries de les zones més oberbes de l'alta muntanya, el gatillop cerca un ampli territori on pugui trobar el refugi necessari per passar desapercebut i protegir-se de possibles amenaces. La seva presència al Pirineu ha estat objecte de diferents estudis amb indicis de la seva existència als dos vessants, on probablement amb un gradient altitudinal variat i la diversitat d'hàbitats, havia pogut conviure perfectament amb el linx ibèric (*Lynx pardinus*).

Caçador al boca foscant. El seu pelatge *plapat* esdevé un vestit mimètic entre les tènues llums i les ombres del bosc. El seu desenvolupat sentit auditiu, amb els singulars pinzells damunt de les orelles, són un detector acústic perfecte. La ràpida adaptació dels seus ulls a la intensitat lumínica permet que hi pugui veure en hores de foscor i detectar moviments a llarga distància. Agudesa

Un bosc madur com el de la Mata de València (Alt Àneu) és l'hàbitat idoni per al gatillop.
FOTO: Francesc Rodríguez.

visual i oïda són, doncs, dos aliats imprescindibles per esdevenir el caçador perfecte. Triarà a ser possible un equilibrat menú proteínic a base d'animals herbívors com la llebre, petits mamífers i els cèrvids. Això fa que se'l conegui com a llop cerver o gat cervical.

En detectar una presa, el gatillop esperarà pacientment el moment precís de la captura amagat en la vegetació. Avançant sigil·losament, a poc a poc, sense fer soroll, es llançarà damunt seu amb un precís salt. Aferrant les urpes al seu cos, els seus esmolats ullals provocaran una greu incisió que la deixarà estabornida i sense vida, en un acte tròfic de pura supervivència.

De Pep Coll a Jacint Verdaguer. Nombrosos textos d'autors que re-

cullen el relat pirinenc evidencien la presència d'aquesta espècie a diferents indrets de la serralada i altres llocs de Catalunya. Pep Coll, al seu llibre *Muntanyes Maleïdes*, ens parla que a molts pobles del Pirineu asseguren que el gatillop és una fera que té forma de «gatot» monstruós i que és la fera més malvada que existeix, ja que combina l'astúcia del gat amb la brutalitat del llop.

Jacint Verdaguer cita el nom de llop-cerver en el poema 'Lo Bruel': «Un pagès hi ha a l'Empordà, que llop cerver s'anomena, / té les urpes de voltor, la cara de gos de presa... / D'escanyapo-

bres com ell no n'hi ha un altre a la terra. / Com a Llop-cerver que es diu, xucla la sang de les venes, si els pot xuclar la sang, / a bocins la pell los lleva; si no els pots llevar la pell, sense un fil de roba els deixa...»

En fa referència, també, en el seu quadern del viatge al Pirineu de l'any 1882, on esmenta: «Lo llop cerver, o gat-i-llop és com un gosset, més gros que un gat.

»Té unes urpes com ganxo de romana que es claven en los englevats. Son crit és meu. Són de morro blanc i per un petit forat si poden ficar lo cap, entren i es beuen la sang del bestiar.»

En aquesta sortida a la Mata de València he tingut aquella sensació de notar la presència imaginària d'un dels grans carnívors dels boscos, incitat potser per aquella lectura tan vivencial titu-

lulada *Els senyors del bosc*, de què vaig gaudir fa uns anys gràcies al gran naturalista francès Christian Kempf. Ens seduïa com a incipients amants de la natura.

Queda, encara, molt camí per córrer. Cal analitzar i debatre, entendre i comprendre bé per saber quina ha de ser l'es-

tràtegia col·lectiva i consensuada per valorar minuciosament, si cal o no, tornar a tenir gatillops a la Mata de València o en altres indrets de Catalunya.

Puc garantir amb fermesa que no em puc imaginar cap habitant o visitant del Pirineu que mai no hagi sentit parlar del gatillop. Carnívor enigmàtic, sigil·lós i emblemàtic que, en temps no massa reculats, va ser el felí més meravellós del Pirineu 🐾.

A dalt, Minairó, un cadell de gatillop nascut en captiveri l'any 2019 al centre de fauna de les Planes de Son. Al detall, mirada penetrant dels ulls d'un linx // PROCEDÈNCIA: Arxiu d'imatges Joan Blanco CCVÀ.

crenxa. f. ['krentʃa]
Cresta, carena.
Per la crenxa fins al cap del mall.
📍 VALL DE BOÍ

PARC NACIONAL D'AIGÜESTORTES.

Foto: Arxiu del Parc nacional
d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici

pr'astí enllà. loc. adv. [pras'tin'la]
Per aquí enllà.
Colo amb la bici pr'astí enllà.
📍 EL PONT DE SUERT

SANT SALVADOR D'IRGO.

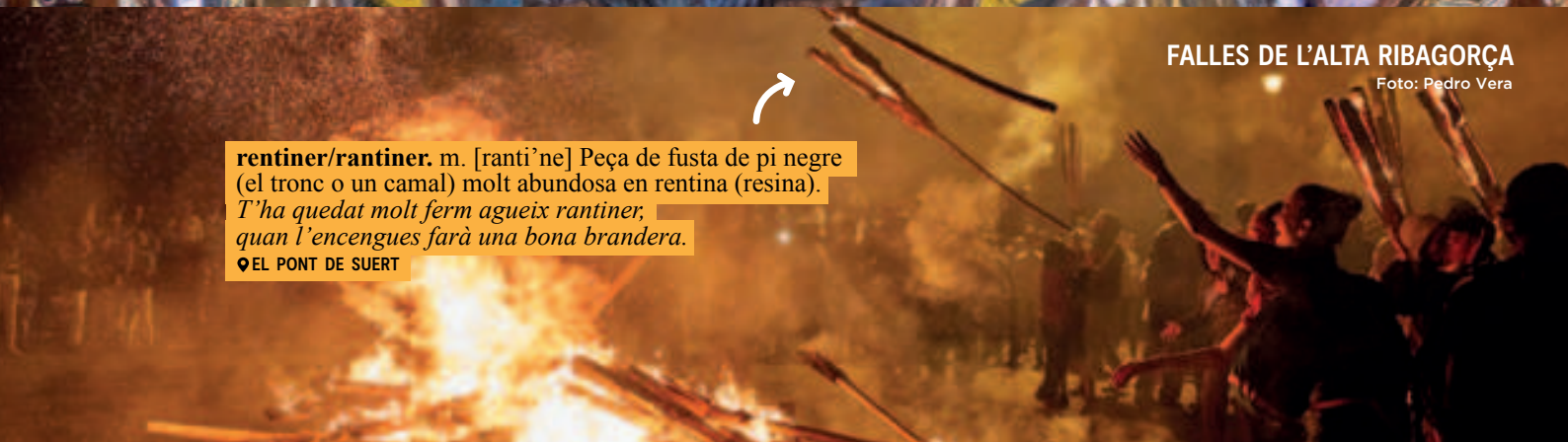
Foto: Jordi Rulló

SANT CLIMENT DE TAÜLL.

Foto: Anna Sastre

iglésia, iclésia. Llesia. f. [ig'glezja]
[ik'lezja] Església.
La botiga està a prop de l'iclésia.
📍 VALL DE BOÍ

rentiner/rantiner. m. [ranti'ne] Peça de fusta de pi negre
(el tronc o un camal) molt abundosa en rentina (resina).
*T'ha quedat molt ferm agueix rantiner;
quan l'encengues farà una bona brandera.*
📍 EL PONT DE SUERT

FALLES DE L'ALTA RIBAGORÇA

Foto: Pedro Vera

**ALTA
RIBAGORÇA**
TERRITORI, PATRIMONI
I TRADICIÓ

TURISME ALTA RIBAGORÇA

T. 973 69 03 53

📷 📱 📺 📺 📺

@AltaRibagorça #altaribagorça

turismealtaribagorça.cat

**ara
lleida**

Diputació de Lleida
Patronat de Turisme